

॥ आथर्वणोपनिषत्प्रारंभः ॥

आथ०

॥ १ ॥

श्रीमद्भुवमद्भ्रीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिःॐ ॥ ब्रह्मादेवानांप्रथमःसं
वभूवविश्वस्यकर्ताभुवनस्यगोप्ता।सब्रह्मविद्यांसर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वायज्येष्ठपुत्रायप्राह॥१॥अथर्वणेयांप्रवदेत
ब्रह्माअथर्वातांपुरोवाचांगिरेब्रह्मविद्यां।सभारद्वाजायसत्यवहायप्राहभारद्वाजोंगिरसेपरावरां॥२॥शौनको
हवैमहाशालोंगिरसंविधिवदुपसन्नःपप्रच्छ।कस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीति॥३॥तस्मैसहोवा
च।देविद्येवेदितव्येइतिहस्मयद्रह्यविदोवदंति।पराचैवापराच॥४॥तत्रापरा।ऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोथर्ववेदः
शिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंछंदोज्योतिषमिति॥५॥अथपरा।ययातदक्षरमधिगम्यते।यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम
गोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रंतदपाणिपादनित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्मं।तदव्ययंयद्भूतयोर्निपरिपश्यंतिधीराः॥६॥य
थोर्णनाभिःसृजतेगृह्णतेचयथापृथिव्यामोषधयःसंभवन्ति।यथासतःपुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवती
हविश्वं॥७॥तपसाचीयतेब्रह्मततोन्नमभिजायते।अन्नात्प्राणोमनःसत्यंलोकाःकर्मसुचामृतं॥८॥यस्सर्वज्ञः
सर्वविद्यस्यज्ञानमयंतपः।तस्मादेतद्रह्यनामरूपमन्नंचजायते॥९॥खं०॥१॥तदेतत्सत्यं।मंत्रेषुकर्माणिकवयो
यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायांबहुधासंततानि।तान्याचरथनियतंसत्यकामाएषवःपंथाःसुकृतस्यलोके॥१॥यदा

निषत्

खं० २

॥ ६५४॥

लेलायतेह्यर्चिःसमिद्धेहव्यवाहने । तदाज्यभागावंतरेणाहुतीःप्रतिपादयेत् ॥ २ ॥ यस्याग्निहोत्रमदर्शपूर्ण
मासमनाग्रयणमतिथिवर्जितंच । अहुतमवैश्वदेवमविधिनाहुतमासप्तमांस्तस्यलोकान्हिनस्ति ॥ ३ ॥ काली
करालीचमनोजवाचसुलोहितायाचसुधूम्रवर्णा । स्फुलिं गिनीविश्वरुचीचदेवीलेलायमानाइतिसप्तजिह्वाः
॥ ४ ॥ एतेषुयश्चरतेभ्राजमानेषुयथाकालंचाहुतयोह्याददायन् । तंयंत्येताःसूर्यस्यरश्मयोयत्रदेवानांपतिरे
कोधिवासः ॥ ५ ॥ एहोहीतिमाहुतयःसुवर्चसःसूर्यस्यरश्मिभिर्यजमानंवहन्ति । प्रियांवाचमभिवदंत्योर्चयंत्य
एषवःपुण्यःसुकृतोब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥ प्लवाह्येतेअदृढायज्ञरूपाअष्टादशोक्तमवरंयेषुकर्म । एतच्छ्रेयोयेभिनंदं
तिमूढाजरामृत्युंतेपुनरेवापियन्ति ॥ ७ ॥ अविद्यायामंतरेवेष्ट्यमानाःस्वयंधीराःपंडितंमन्यमानाः । जंघन्य
मानाःपरियन्तिमूढाअंधेनैवनीयमानायथांधाः ॥ ८ ॥ अविद्यायांबहुधावर्तमानाःस्वयंकृतार्थाइत्यभिमन्यन्ति
बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्तिरागात्तेनातुराःक्षीणलोकाश्च्यवंते ॥ ९ ॥ इष्टापूर्तमन्यमानावरिष्ठंनान्यच्छ्रेयो
वेदयन्तेप्रमूढाः । नाकस्यपृष्ठेसुकृतेतेनुभूत्वाइमंलोकंहीनतरंवाविशन्ति ॥ १० ॥ तपःश्रद्धेयेभ्युपवसंत्यरण्येशां
ताविद्वांसोभैक्षचर्याचरन्तः । सूर्यद्वारेणतेविरजाःप्रयांतियत्रामृतःसपुरुषोह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥ परीक्ष्यलोका

आथ०

॥ २ ॥

न्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायान्नास्त्यकृतःकृतेन । तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्म
निष्ठं ॥१२॥ तस्मैसविद्वानुपसन्नायसम्यक्प्रशांतचित्तायशमान्विताय । येनाक्षरंपुरुषंवेदसत्यंप्रोवाचतांतत्त्व
तोब्रह्मविद्यां ॥१३॥ स्वं० ॥२॥ तदेतत्सत्यं । यथासुदीप्तात्पावकाद्विष्फुल्लिङ्गाःसहस्रशःप्रभवन्तेसरूपाः । तथा
क्षराद्विविधाःसोम्यभावाःप्रजायन्तेतत्रचैवापियन्ति ॥१॥ दिव्योह्यमूर्तःपुरुषःसबाह्याभ्यन्तरोह्यजः । अप्राणो
ह्यमनाःशुभ्रोह्यक्षरात्परतःपरः ॥२॥ एतस्माज्जायतेप्राणोमनस्सर्वेन्द्रियाणिच । स्वंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवीवि
श्वस्यधारिणी॥३॥ अग्निर्मूर्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौदिशःश्रोत्रेवाग्निवृताश्रवेदाः । वायुःप्राणोहृदयंविश्वमस्यपद्भ्यां
पृथिवीह्येषसर्वभूतांतरात्मा ॥४॥ तस्मादग्निःसमिद्धोय(धोऽय)श्चसूर्यःसोमात्पर्जन्यओषधयःपृथिव्यां । पुमा
न्नेतःसिंचतियोषितायांबह्वीःप्रजाःपुरुषात्संप्रसूताः ॥५॥ तस्मादृचःसामयजूंषिदीक्षायज्ञाश्चसर्वेऋतवोदक्षि
णाश्च । संवत्सरश्चयजमानश्चलोकाःसोमोयत्रपवतेयत्रसूर्यः॥६॥ तस्माच्चदेवाबहुधासंप्रसूताःसाध्यामनुष्याः
पशवोवयांसि । प्राणापानौत्रीहियवौतपश्चश्रद्धासत्यंब्रह्मचर्यंविधिश्च ॥७॥ सप्तप्राणाःप्रभवन्तितस्मात्सप्तार्चि
षःसमिधःसप्तहोमाः । सप्तइमेलोकायेषुचरन्तिप्राणागुहाशयानिहिताःसप्तसप्त ॥८॥ अतःसमुद्रागिरयश्चसर्वे

निषत्

स्वं० ३

॥६५५॥

अस्मात्स्यंदंतेसिंधवःसर्वरूपाः । अतश्चसर्वाओषधयोरसाश्चयेनैषभूतैस्तिष्ठतेह्यंतरात्मा ॥ ९ ॥ खं० ॥ ३ ॥
पुरुषएवेदंविश्वंकर्मतपोब्रह्मपरामृतं । एतद्योवेदनिहितंगुहायांसोविद्याग्रंथिविकिरतिहसोम्य ॥ १ ॥ आविः
संनिहितंगुहाचरंनाममहत्पदं । अत्रैतत्सर्वमर्पितमेजत्प्राणन्निमिषच्चयत् ॥ २ ॥ एतज्जानथसदसद्वरेण्यंपरंवि
ज्ञानाद्यद्दरिष्ठंप्रजानां । यदर्चिमद्यदणुभ्योणुचयस्मिँल्लोकानिहितालोकिनश्च ॥ ३ ॥ तदेतदक्षरंब्रह्मसप्राणस्त
दुवाङ्मनः । तदेतत्सत्यंतदमृतंतद्वेद्धव्यंसोम्यविद्धि ॥ ४ ॥ धनुर्गृहीत्वौपनिषदंमहास्रंशरंह्युपासानिशितंसं
दधीत । आयम्यतद्भावागतेनचेतसालक्ष्यंतदेवाक्षरंसोम्यविद्धि ॥ ५ ॥ प्रणवोधनुःशरोह्यात्माब्रह्मतल्लक्ष्यमु
च्यते । अप्रमत्तेनवेद्धव्यंशरवत्तन्मयोभवेत् ॥ ६ ॥ यस्मिन्द्यौःपृथिवीचांतरिक्षमोतंमनःसहप्राणैश्चसर्वैः । तमेवै
कंजानथआत्मानमन्यावाचोविमुंचथामृतस्यैषसेतुः ॥ ७ ॥ अराइवरथनाभौसंहतायत्रनाड्यः । सण्षोतश्च
रतेबहुधाजायमानः ॥ ८ ॥ ओमित्येवध्यायतआत्मानंस्वस्तिवःपारायतमसःपरस्तात् ॥ ९ ॥ यःसर्वज्ञःसर्ववि
द्यस्यैषमहिमाभुवि । दिव्येब्रह्मपुरेह्येषव्योऽस्यात्मासंप्रतिष्ठितः ॥ १० ॥ मनोमयःप्राणशरीरनेताप्रतिष्ठितोन्नेहद
यंसंनिधाय । तद्विज्ञानेनपरिपश्यंतिधीराआनंदरूपममृतंयद्विभाति ॥ ११ ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिरिच्छयंतेसर्वसं

आथ०

॥ ३ ॥

शयाः । क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे ॥ १२॥ हिरण्मयेपरेकोशेविरजं ब्रह्मनिष्कलं । तच्छुभ्रं ज्योति
षां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ १३ ॥ न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतो यमग्निः । तमेव भां
तमनु भाति सर्वतस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १४ ॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अ
धश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं ॥ १५ ॥ खं० ॥ ४ ॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ १ ॥ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो अनीशया शोचति मुह्यमा
नः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥ यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिं । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्विभाति विजान
न्विद्वान्भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥ सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष
आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यं । अंतःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यंति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥ सत्य
मेव जयति नानृतं सत्येन पंथाविततो देवयानः । येनाक्रमंत्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानं ॥ ६ ॥
बृहच्च तद्दिव्यमचिंत्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहांतिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायां

निषत्

खं० ५

॥ ६५६ ॥

॥७॥ नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचानान्यैर्देवैस्तपसाकर्मणावा । ज्ञानप्रसादेनविशुद्धसत्त्वस्ततस्तुतंपश्यतेनिष्क
लं ध्यायमानः ॥ ८ ॥ एषोणुरात्माचेतसावेदितव्योयस्मिन्प्राणःपंचधासंविवेश । प्राणैश्चित्तंसर्वमोतंप्रजानां
यस्मिन्विशुद्धेविभवत्येषआत्मा ॥९॥ यंयंलोकंमनसासंविभातिविशुद्धसत्त्वःकामयतेयांश्चकामान् । तंतंलो
कंजयतेतांश्चकामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥१०॥ खं० ॥५॥ सवेदैतत्परमंब्रह्मधामयत्रविश्वंनिहितं
भातिशुभ्रं । उपासतेपुरुषंयेह्यकामास्तेशुक्रमेतदतिवर्ततिधीराः ॥ १ ॥ कामान्यःकामयतेमन्यमानःसकाम
भिर्जायतेतत्रतत्र । पर्याप्तकामस्यकृतात्मनश्चइहैवसर्वेप्रविलीयंतिकामाः ॥२॥ नायमात्माप्रवचनेनलभ्योन
मेधयानबहुनाश्रुतेन । यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्माविवृणुतेतनूंस्वां ॥ ३ ॥ नायमात्माबलहीनेनल
भ्योनचप्रमादात्तपसोवाप्यलिंगात् । एतैरुपायैर्यततेयस्तुविद्वांस्तस्यैषआत्माविशतेब्रह्मधाम ॥४॥ संप्राप्यैन
मृषयोज्ञानतृप्ताःकृतात्मानोवीतरागाःप्रशांताः । तेसर्वगंसर्वतःप्राप्यधीरामुक्तात्मानःसर्वमेवापियंति ॥ ५ ॥
वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्त्वाः । तेब्रह्मलोकेषुपरांतकालेपरामृतात्परिमुच्यं
तिसर्वे ॥ ६ ॥ गताःकलाःपंचदशप्रतिष्ठादेवाश्चसर्वेप्रतिदेवतासु । कर्माणिविज्ञानमयश्चआत्मापरेव्ययेसर्वे

आथ०

॥ ४ ॥

की भवन्ति ॥ ७ ॥ यथानद्यःस्यंदमानाःसमुद्रायणाःसमुद्रं प्राप्यास्तंगच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नाम
रूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं ॥ ८ ॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । नास्या ब्रह्म विष्कुले भवति ।
तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रंथिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥ तदेष्टलोकः । क्रियावंतः श्रोत्रिया ब्रह्मनि
ष्ठाः स्वयं जुह्वन्त एकर्षीं जह्नुर्द्वयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत् शिरो ब्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णं ॥ १० ॥ तदेतत्सत्यमृ
षिरंगिराः पुरोवाच । नैतदचीर्णं ब्रतो धीते ॥ ॐ नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥ स्वं ॥ ६ ॥ इति
श्रीमदार्यवर्णोपनिषत्समाप्ता ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीहयवदनाय नमः ॥ ॥ ॥

निषत्

स्वं ० ६

॥ ६५७ ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतारामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिॐ ॥ आनंदमजरंनित्यम
जमक्षयमच्युतं । अनंतशक्तिसर्वज्ञंनमस्येपुरुषोत्तमं । मनोर्वैवस्वतस्यादावथर्वाब्रह्मणोजनि । मित्रश्रवरुणश्चा
थोप्रहेतिर्हेतिरेवच । ब्रह्मणः प्रथमेकल्पेशिवः प्रथमजः स्मृतः । सनकाद्यास्तुवाराहेब्रह्माविष्णोः सुतोग्रजइतिब्रह्मां
डे । १-५ । ऋगाद्याअपराविद्यायदाविष्णोर्नवाचकाः । ताएवपरमाविद्यायदाविष्णोस्तुवाचकाइतिपरमसंहिता
यां । ऋग्भिर्होत्रेणशंसंतितथौद्गात्रैस्तुवंतिये । विष्णुमेवतथातस्मैयजुर्भिरपिजुह्वति । स्तुवंत्याथर्वणैश्चैनंसेतिहास
पुराणकैः । नविष्णोः सदृशं किंचित्परमंचापिमन्वते । सर्वोत्तमतंजानंतस्तेहिभागवतोत्तमाः । वेदेरामायणेचै
वपुराणेभारतेतथा । आदावंतेचमध्येचविष्णुः सर्वत्रगीयते । एतदंतंचमध्येचब्रह्मैवोक्त्वाविजानतां । ऋगा
दिपंचधासंस्थंशब्दब्रह्मप्रशाम्यति । यंवाकेष्वनुवाकेषुनिषत्सूपनिषत्सुच । स्तुवंतिसत्यकर्माणंसत्यंसत्येषुसा
मसु । सर्वेवेदायत्पदमामनंतितपांसिसर्वाणिचयद्वदंति । यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतितत्तेपदंसंग्रहेणप्रवक्ष्ये ।
वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्योवेदांतकृद्धेदविदेवचाहमितिचभारते । चतुर्दशमहाविद्यास्थानानिवेदितव्यानिभवंतीति
चमूलश्रुतिः । पंचरात्रमृगाद्याश्चसर्वमेकंपुराभवत् । मूलवेदइतिह्याख्याकालेकृतयुगेतदा । नैवर्त्सामादि

आथ०

॥ १ ॥

नामानितदावेदस्यचाभवन्। नैवचेंद्रादिनामानिविष्णोरन्यत्रकुत्रचित्। ब्रह्मरुद्रेंद्रपूर्वेस्तुनामभिः प्रोच्यतेहरिः।
देवतात्वेनचेज्यस्सब्रह्माद्यामनुनामकाः। वक्तृत्वेनपितृत्वेनकारित्वेनैवचादरात्। इज्यंतेदेवताःसर्वानितुदेव
तयाकचित्। अनन्ययाजिनस्तेतुतस्मात्कार्तयुगाजनाः। प्राप्नुवंतिहरितंचतस्माद्धेदेनकिंचन। पारावर्यह
रेर्यस्मादुत्थितास्तुरगाननात्। ऋगाद्याअनुव्याख्यांतास्तस्मात्सर्वैर्हरिर्यजेत्। तस्माद्ब्रह्मादयःसर्वेमनवोमा
नवास्तथा। यजंतिसर्ववेदैस्तंजानंतिचविनिश्चयात्। अशक्तःपंचरात्रेणऋगाद्यैर्वाथतंयजेत्। ऋगाद्यैरेवस
त्रैतैर्भिन्नैरिष्टोजनैर्हरिः। द्वापरीयैर्जनैर्विष्णुःपंचरात्रैस्तुकेवलैः। कलौतुनाममात्रेणपूज्यतेभगवान्हरिः।
एकोवेदःकृतेह्यासीत्रेतायांसत्रिधाभवत्। सएवपंचधाजातोद्वापरंप्राप्यवैयुगं। उत्सन्नःसकलिंप्राप्यवेदःप्राये
णसर्वशः। मुख्योधर्मःकार्तयुगोवर्तितव्यःकलावपि। त्रेतादौतदशक्त्याहिधर्मोन्यःसंप्रकीर्तितः। कृतेभा
गवताःसर्वेवेदाश्चपुरुषास्तथा। त्रेतायांभिन्नविषयास्ततस्त्रैविद्यतांगताः। तस्मादेकःसर्ववेदैर्ज्ञेयोविष्णुःसना
तनः। पूज्योयज्ञैःसोपचारैर्ध्यैयोवंद्यश्चसर्वदेत्यादिनारायणसंहितायां। वेदवादाश्चानुयुगंहसंतीतिचनः
श्रुतिरितिभारते। वेदैश्चपंचरात्रैश्चभक्त्यायज्ञैस्तथैवच। दृश्योहंनान्यथादृश्योवर्षकोटिशतैरपीत्यादिवाराहे।

भाष्यं

खं० १

॥६५८॥

अत्रापितदेतत्सत्यंमंत्रेषुकर्माणिकवयोयान्यपश्यन्नित्यादिनाकर्मविषयामपरविद्यामुक्त्वा येनाक्षरंपुरुषंवेद
 सत्यंप्रोवाचतातत्त्वतोब्रह्मविद्यामित्यारभ्याथर्वणानेवमंत्रान्परविद्यात्वेनाह। चतुर्वेदसंस्कारवतामेवचविद्या
 यामधिकारउक्तः। तेषामेवैतांब्रह्मविद्यांवदेतशिरोव्रतंविधिवद्यैस्तुचीर्णमिति। शिरोव्रतमित्युपलक्षणत्वेन।
 स्ववेदव्रतयुक्तस्यसर्ववेदगतास्वपि। अधिकारोस्तिविद्यासुनावेदव्रतिनःकचिदितिव्यासस्मृतौ। एतद्ब्रह्मचतु
 र्मुखःखं०॥१॥ तदेतत्सत्यंभगवान्। तत्कामाःकर्माण्याचरथ। तदासापिपरविद्या। अन्यथाप्लावाह्येतेअदृढा
 यज्ञरूपाः। भगवद्विषयत्वेनकृतेएषवःपुण्यःसुकृतोब्रह्मलोकः। परब्रह्मलोकः। निष्कामंज्ञानपूर्वयन्निवृत्तमि
 हचोच्यते। निवृत्तंसेवमानस्तुब्रह्माभ्येतिसनातनमिति व्यासस्मृतौ। सयआत्मानमेवलोकमुपास्तेनहास्यक
 र्मक्षीयतइतिचश्रुतिः। सहयज्ञाःप्रजाःसृष्ट्वेत्युक्त्वाएवंप्रवर्तितंचक्रंनानुवर्तयतीहयः। अघायुरिंद्रियारामोमोघं
 पार्थसजीवतीतिच। यांतिमद्याजिनोपिमामितिच। अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच। नतुमामभिजानं
 तितत्त्वेनातश्च्यवंतितइतिच। यस्वात्मरतिरित्युक्त्वापि कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तइत्येवोक्तत्वाच्च। येत्वेतदभ्यसूयं
 तोनानुतिष्ठंतिमेमतं। सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसइतिच। लोकेस्मिन्निद्विधानिष्ठापुराप्रोक्तमया

आथ०

॥ २ ॥

नधेत्युक्तत्वाच्चनात्राश्रमांतरविरोधः। त्रेतायांबहुधासंततानिकृतेत्वेकप्रकारेणैवसंततानि। अग्निष्टोमादिभि
र्यज्ञैःसर्वदेवस्थितंहरिं । यजंतितांश्चकारित्वाद्भुस्तस्मात्तथायजत् । पृथक्पृथक्त्रेतायांयजंतेदेवतागणा
न् । यथाकृतेतथाप्राज्ञास्त्रेतायांबहुधाततइतिपाद्वे । यमिंद्रमाहुर्वरुणंयमाहुर्मित्रमाहुर्यमुसत्यमाहुः । योदे
वानांदेवतमोजनित्रोवायोस्तस्मैसोममेभ्योजुहोमि । एवंवायोःपितरंविष्णुमेवयजंतिदेवैःसहयेकृतेजनाः ।
एवंत्रेतायांकेचिदन्येपृथक्तानिष्ठाविष्णावर्षयंतेनचान्यइतिचब्रह्मांडे । विष्णोःसर्वेभ्यःकिंचिदुत्तमत्वंजानंत
इमंलोकमाविशंति । साम्यंहीनत्वंवाजानंतोहीनतरंतमएवविशंति । देवेभ्यउत्तमंविष्णुंराजवद्यस्तुमन्यते ।
याजीसमानुषंयातिसाम्यहीनत्ववित्तमइतिच । त्रैविद्यामामितितुयेप्यन्यदेवताभक्ताः । तेपिमामेवकौंतेय
यजंति । अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्तेत्युक्तत्वादज्ञानपूर्वयाजिनस्त्रैविद्याः ॥ खं०॥२॥ अपरंत्वक्षरंयासाप्रकृति
र्जडरूपिका । अक्षरंपरमंश्रीस्तुपरतःपरमक्षरं । वासुदेवःपरानंदइतित्रिविधमक्षरमितिच । विष्ण्वंगा
नांहिनामानियुवादीनितुसर्वशः । क्रीडादिशक्तिरूपत्वात्तज्जत्वादन्यवस्तुष्वितिच । वासुदेवःपुमान्नामा
पूर्णत्वात्सस्वयोषिति । रमायांगर्भमदधात्प्रजास्तस्मात्प्रजज्ञिरइतिच । सप्तार्चिषोवृत्तयः । होमाःसंबंधाः ।

भाष्यं

खं० ३

॥६५९॥

लोकागोलकाः । गुहाशयांबुद्धौ । लोपःसमानइतिसूत्रादेकयकारलोपः । प्रतिपुरुषंसप्तसप्त । भगवतः
कर्मचेष्टातपोज्ञानंच ॥ खं० ॥३॥ परासृतब्रह्माख्यःपुरुषोभगवानेव । यैषाचेष्टाभगवतोयच्चज्ञानंपरात्मनः ।
तत्सर्वंभगवानेवयेचधर्माबलादयइतिच । स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेतिश्रुतिः । विज्ञानाद्ब्रह्मणःपरं ।
नाभिहृदादिहसर्तोभसियस्यपुंसोविज्ञानशक्तिरहमासमनंतशक्तेरितिभागवते । प्राणःप्रणयनाद्विष्णुर्वक्तृ
त्वाद्वागुदीरितः । मनोमंतृत्वतोविष्णुःसर्वजीवनियामकइतिशब्दनिर्णये । असृतस्यमुक्तस्यसेतुः ॥
मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ मुक्तानांपरमागतिरित्यादेः । हृदयस्थःसदाविष्णुर्बहुधांचैकधाभवन् । चरति
स्वेच्छयैवांतःसर्वजीवान्नियामयन्नितिप्रवृत्ते । पराप्यवरायस्मात्सहिविष्णुःपरावरः । ब्रह्मांडमध्यगोनित्यंत
पत्येपरवौस्थितइतिच । सूर्यादयस्तंनभासयंति । इदंब्रह्मैवविश्वंपूर्णं । इदमेववरिष्ठंसर्वोत्तमं । इदंशब्दानांब
हुत्वाद्ब्रह्मविषयएवेदंशब्दः ॥ खं० ॥४॥ स्वादुवत्सर्वदात्ति । नतुस्वादेव । तस्येदाहुःपिप्पलंस्वादग्रेतन्नोन्नशद्यः
पितरंनवेदेत्यज्ञानांस्वादुनिषेधात् । जीवाद्यमेवनाश्नातिभगवान्नतुनाश्नात्येव । तस्येदाहुःपिप्पलंस्वादित्यु
क्त्वात् । स्वातंत्र्येणैवभोक्तृत्वाहुःस्वाभोगाच्चसर्वदा । अभोक्ताचैवभोक्ताचभगवान्विष्णुरव्ययइतिचतत्त्वसा

आथ०

॥ ३ ॥

रे । नास्तीशोऽस्यायतो न्योहिततो नीशाहरेर्मतिः । तयामुह्यति जीवस्तमन्यं ज्ञात्वा विमुच्यते । जीवादन्यः स्वतं
त्रोयं यतो तः पुरुषोत्तम इति ब्रह्मसारे । पुण्यं चानिष्टं विधूय । सत्यो हि भगवान्विष्णुः सद्गुणत्वात् प्रकीर्तितः । अ-
सुरास्तद्विरुद्धत्वादनृताः परिकीर्तिताः । तस्य विष्णोर्निधानं तु वैकुण्ठो लोक उत्तम इति च । सर्वगत्वात्तदूरेतिके-
च । नान्यैर्देवैर्हरिं पश्येज्ज्ञानरूपेण वायुना । ब्रह्मणा परमज्ञानरूपेण हरिणा तथा । प्रसन्नेनैव तं पश्येदन्येनुज्ञा-
प्रदायिन इति च । षोडशकलाशरीरो न भवतीति निष्कलः । यदा पश्यः पश्यते रुग्मवर्णं । आनंदरूपममृतं यदि
भातीत्युक्तत्वात् ॥ खं० ॥ ५॥ स आत्मज्ञार्चको ब्रह्मणो धाम प्राणं वेद । यत्र विश्वं पूर्णं ब्रह्म निहितं । प्रधानं धाम वि-
ष्णोस्तु प्राण एव प्रकीर्तितः । उपायैर्यो विजानीयात् प्राणस्थं परमेश्वरं । तस्य प्राणे हरिर्नित्यमाविष्टो भवति ध्रुवं ।
नित्यं प्राणे स्थितस्यैव विष्णोरावेश एव हि । प्राणद्वारेण यज्ज्ञानदीपनं ज्ञानिनः सदा । सन्निधानं यथा प्राप्ताः पिशा-
चाः पुरुषेष्वपि । तत्र स्थित्वाऽपि भुंजंत आविशेयुः पुनश्च ते । मंत्रादिभिस्तथा विष्णुः सदा प्राणस्थितोऽपि सन् । ज्ञा-
नदीत्यादिकं कुर्याज्ज्ञानिनः पुनरेव त्विति च । एतच्छुक्रं प्रत्यन्यदतिवर्तते । सर्वतीर्त्वा हरिं शुक्रं प्रतिवर्ती भवे-
त्पुनः । ज्ञानिनः सा हि मुक्तिः स्यात्तन्नैवात्येति कश्चनेति महावाराहे । सर्वतो देहादेर्मुक्ताः सर्वगं भगवंतं प्राप्य त-

भाष्यं

खं० ६

॥ ६६० ॥

मेवापियंति । देहादेः सर्वतोमुक्ताः सर्वगं पुरुषोत्तमं । प्राप्य तस्मिन् प्रविश्याथ मोदंते तं तर्बहिस्तथेति च । ब्रह्मलोके
षु स्थित्वा परांतकाले परिमुच्यंति । अविरोधश्च सादृश्यमेकदेशस्थितिस्तथा । एकीभावस्त्रिधा प्रोक्तो नैकीभा
वः स्वरूपयोः । कुतोऽभूतस्य भवनं स्वरूपस्यैक्यमेव हि । अतो न दीनां जीवानां विरुद्धानां नृणामपि । अब्धिना
हरिणा चैव तथैव च नरांतरैः । एकीभावस्तु संश्लेषो विरोधस्य च वर्जनं । स्वरूपैक्यं कुतस्तेषां नित्यभिन्नस्वरूपिणां ।
हरेरपि स्वरूपाणामेकीभावो यदोच्यते । संश्लेष एव सिद्धत्वात् स्वरूपैक्यस्य नो भव इति च । गताः मुक्ताः । प्राणा
दिपंचदशकलारूपा देवताः । अन्ये च देवाः सर्वे प्रतिदेवतासु देवताप्रतिबिंबभूता सुप्रजासु प्रतिप्रतिस्थिताः क
र्माणि विज्ञानमयो जीवश्च परमात्मनि प्रविशंति । प्रतिबिंबो हरेः प्राणस्तस्य चान्याः कलाः क्रमात् । कलानां देव
ता अन्यादेवतानां नरा अपि । तस्मात्सर्वेषु मुक्तेषु नरेष्वपि नियामकाः । तिष्ठंति नात्र संदेहः परमात्मनि चाखि
ला इति मुक्तविवेके । कलाभ्यश्चान्यदेवेभ्यः कर्मप्रत्यवरं यतः । कलाभ्यः पृथगुक्तं तत्पुष्करः कर्मचोच्यत इति ।
अन्यथा गता भविष्यंतीत्यध्याहारो दोषः । न च मूलरूपाणि प्रतिदेवता इत्युच्यंते देवानां । प्रतिरूपशब्दवद्धिप्र
तिदेवताशब्दः । विज्ञानात्मा सहदेवैश्च सर्वैः प्राणाभूतानि संप्रतिष्ठंति यत्र । इमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरु

आथ०

॥ ४ ॥

पंप्राप्यास्तंगच्छंतियथासोम्येमाःसमुद्रायणाइतिनदीदृष्टांतपूर्वकंपुरुषप्राप्तिकथनाच्चमुक्तादेवताएवोच्यंते ।
सप्राणमसृजतेत्यादेश्वपुरुषोभगवान् । अगम्यनामरूपत्वादमुक्तैर्मुक्तिगानराः । विहीननामरूपास्तुनहित
द्रहितत्वतः । अशरीरोयथावायुःसामान्यागम्यदेहतः । एवंनद्यःसमुद्रस्थाःसामान्यागम्यरूपतइतिच । स्व
कीयमुदकंनद्यःसमुद्रेनैवजानते । वायुस्तुतत्पृथग्ज्ञात्वामेधेकृत्वाप्रवर्षतीतिच । विमुक्तइत्यमुक्तइत्यर्थः ।
विप्रियइतिवत् । अविहायेतिच । अनंतंवैनामेतिश्रुतेः । परंब्रह्मविदित्वातुबृंहितःस्यात्स्वयोग्यतः । ना
योग्यंकिंचिदाप्नोतिकुतएवहरेर्गुणानितिच । ब्रह्मत्वंबृंहितत्वंस्याजीवानांनपरात्मता । अस्वतंत्रस्यजीव
स्यकुतो नित्यस्वतंत्रतेतिस्कांदे । यत्रामृतःसपुरुषोह्यव्ययात्मा । यत्रतत्सत्यस्यपरमंनिधानं । अमृतस्यैष
सेतुः । शरवत्तन्मयोभवेत् । ब्रह्मतल्लक्ष्यमुच्यते । निरंजनःपरमंसाम्यमुपैति । इत्यादिनामुक्तस्यसर्वत्र
भगवत्सकाशाद्भेदस्यैवोक्तत्वाच्च ॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ जगद्ध्यापारवर्जं ॥ प्रकरणादसन्निहितत्वाच्चे
त्यादिनाभगवतापिसर्वत्रभेदस्यैवसूचितत्वात् । नतेमहित्वमन्वश्रुवंति । सोश्रुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणावि
पश्चिता । ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुंनैवशक्यते । तद्यत्स्वभावःकैवल्यंसभवान्केवलोहरइत्यादेश्व । मुक्ते

भाष्यं

खं० ६

॥ ६६१ ॥

भ्योपिमनुष्येभ्योदेवाएवगुणाधिकाः । तेभ्योवायुस्ततोविष्णुःपरिपूर्णगुणःसदा । येत्वेतदन्यथाविद्युस्तेहि
यांत्यधरंतमः । येत्वेतदेवंजानंतितेयांतिपरमंहरिमितिच । देवानांसंततौजाताःप्रायशोज्ञानिनःकृते । ब
लवद्धेतुतश्चान्येयस्माद्ब्रह्मविदःसुराः । नसंततौब्रह्मविदोनराणांज्ञानिनामपि । प्रायशःस्युःसुराणांचनिय
मोयंकृतेयुगे । तस्मात्सभगवान्विष्णुर्ज्ञेयःसर्वोत्तमोत्तमः । सदासर्वगुणैःपूर्णोयोनंतःपुरुषोत्तमइतिच । प्री
यतांभगवान्मह्यंप्रेष्टप्रेष्टतमःसदा । ममनित्यंनमाम्येनंपरमोदारसद्गुणं ॥ ६ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगव
त्पादाचार्यविरचितमाथर्वणोपनिषद्भाष्यंसंपूर्णं ॥ ॥ श्रीपांडुरंगविठ्ठलार्पणमस्तु ॥ श्रीहयग्रीवायनमः॥

॥ आथर्वणभाष्यसंपूर्ण ॥

The Credit of getting the Sarvamoola Books Scanned goes to Panditavareenya ityaadi birudankita Shreemajjalihaala Shreenivaasaachaaryasya Vidyaa Suta, "Gomanjari" Udgrantha kartru, (Raghunatha suri virachita Manikya manjari granthasya Khandana Grantha) Veda Shaastra Puraanaartha Vishaarada, Panditavareenya Shree Dwarakaanaathaachaaryaru. My heartfelt salute for him to provide me such a wonderful opportunity to work on this project.

Project Started on : 21 December 2009

Project Completed on : 20 March 2011

Scanned By : Aravindacharya Haranahalli, aravindbharadwajhs@gmail.com